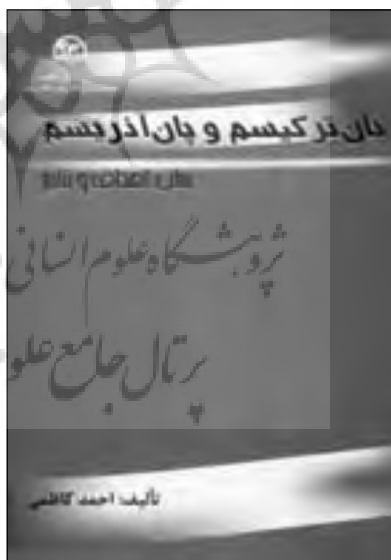

پان ترکسیم و پان آدریسیم

• مسعود عرفانیان

اگرچه پان ترکسیم در آغاز راه، در قالب یک گرایش ادبی بروز نمود و کسانی چون ابراهیم شناسی، ضیاء پاشا، نامق کمال، علی شعاعی و احمد توفیق پاشا، در جهت حذف واژه‌های غیرترکی از زبان و پالایش آن از واژه‌های بیگانه آغاز نمودند، اما همین گرایش زمینه‌ساز پژوهش‌هایی شد که بستر داعیه‌های بعدی را ایجاد کرد و راه را برای بسط و گسترش ایده‌های توسعه‌طلبانه و الحاق‌گرایانه‌ی بعدی هموار ساخت.

در این میان، برخی از پژوهشگران اروپایی یهودی‌تبار نیز با آثار خود، آگاهانه یا ناآگاهانه در دگرگونی سمت و سوی حرکت آتی پان‌ترکیست‌ها نقش به‌سزایی داشتند. کسانی چون: آر تور لوملی، دیوید دوگن، لئونارد کاهون و پسین‌تر از اروپایی‌هایی که آگاهانه و هدفمند در این راه قدم گذاشتند؛ افرادی چون: پولکوزیج بُرزچکی - که بعدها در ترکیه مسلمان شد و نام جلال‌الدین پاشا بر خود نهاد - و گرمان آرمنیوس وامبری.

اما گام‌های اساسی در این راه را اسماعیل بیک گاسپرالی (غصبرینسکی) تاتار با توجه به آرا و اقدامات شهاب‌الدین مرجانی، عبدالقیوم نصیری و حسین فیض‌خانی برداشت و زمینه‌ساز بسط و گسترش ایده‌های پان‌ترکیستی شد و پس از او نیز یوسف آقچورا اوغلو که یکی از تاتارهای غازان بود، راه را ادامه داد و سپس کسانی در قفقاز و آسیای مرکزی هم جذب آرای پان‌ترکیست‌ها شدند.

در قفقاز نقش پان‌ترکیست‌ها پررنگ‌تر بود و کسانی چون احمدآقا اوغلو و علی حسین‌زاده که شعار «ترک‌گرایی، اسلام‌گرایی و اروپایی‌گرایی» را مطرح کرد - و ضیاء گوک‌آلپ هم آن را دست‌مایه‌ی اندیشه‌های خود ساخت - نقش به‌سزایی در رشد و ترویج پان ترکسیم داشتند.

انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م روسیه، پان‌ترکیسم را به ظاهر سرکوب کرد، اما این آرامش ظاهری بود و فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱ م دوباره جانی در رگ‌های پان‌ترکیسم دمید و پان‌ترکیست‌ها را به احیای این جنبش امیدوار ساخت. تشکیل «مجمع خلق‌های ترک‌تبار» در قازان، خیر از نهادینه‌شدن جنبش پان‌ترکیسم می‌داد. آنان در این شکل به‌ظاهر، اهداف فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی را در اولویت قرار داده‌اند، اما ورود به فاز سیاسی اهداف خویش را هرگز فراموش نکرده و در انتظار فرصتی مناسب، چشم به آینده دوخته‌اند.

خوشبختانه امروز به مدد کوشش و تلاش‌های چند تن از پژوهشگران، ابعاد گوناگون «پان‌ترکیسم» بررسی و شناسانده شده، کتاب‌ها و مقاله‌های منتشر شده که پاره‌ای از آن‌ها ترجمه و بخش دیگر تألیف هستند، شاید در

- پان ترکسیم و پان آدریسیم: مبانی، اهداف و نتایج
- تألیف: احمد کاظمی
- مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، ۱۳۸۵

انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م روسیه، پان ترکیسم را به ظاهر سرکوب کرد، اما این آرامش ظاهری بود و فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱ م دوباره جانی در رگهای پان ترکیسم دمید

پان ترکیسم و پان آدریسم

توسط حیدرعلی اف و تلاش درجهت ایجاد لابی آذری‌های جهان از دیگر موضوعات این فصل است. در انتهای این فصل هم نویسنده به نهادهای دولتی و غیردولتی پان ترکیست‌ها و پان آدریست‌ها اشاره کرده و به معرفی تعدادی از آن‌ها پرداخته است.

در فصل سوم نویسنده احزاب پان ترکیست فعال در ترکیه و جمهوری آذربایجان را معرفی می‌کند و پیرامون هر یک از آن‌ها آگاهی‌هایی به دست می‌دهد. احزابی چون «حرکت ملی» و «حزب جمهوری خواه خلق» در ترکیه و «بزقورد (=گرگ خاکستری)»، «جبهه‌ی خلق»، «حزب مساوات»، «حزب استقلال ملی»، «اتحادیه آذربایجان واحد (باب)»، «گروه ۲۱ آذر»، «جنبش دموکرات‌های ملی گرا»، «حرکت بیداری ملی جنوب آذربایجان»، «جبهه‌ی خلق آذربایجان»، «احزاب احرار» و چند گروه دیگر که بنا به تحقیقات نویسنده برخی از این احزاب تعداد اعضایشان از ۱۰۰ تا ۵۰۰ نفر است (صص ۹۱-۱۲۶). در ادامه‌ی همین فصل، نویسنده به معرفی دو حزب منتقد و مخالف پان ترکیست‌ها اشاره کرده، احزابی چون: «حزب غیرت» و «حزب سوسیال دموکرات آذربایجان». اطلاعات داده شده پیرامون این احزاب و گروه‌ها از آنجایی که دسترسی به همه‌ی آن‌ها در یک‌جا ممکن نیست درخور توجه و از نکات مثبت این کتاب است.

نویسنده در فصل چهارم کتاب که «محوریابی اقدام‌ها و تبلیغات پان ترکیستی و پان آدریستی» نام دارد، به بررسی محورهای گوناگون اقدامات پان ترکیست‌ها که یکی از آن‌ها تحریف تاریخ است، اشاره می‌کند. مواردی از تحریف‌های رایج - که دیگر در آذربایجان عادی و جزئی از ارکان تاریخ‌نگاری ساختگی پان ترکیست‌ها شده است - به نوشته‌ی نویسنده این‌هاست: موارد تحریف‌آمیز کتاب «آتایوردو»^۲ که کتابی درسی است و در روی جلد آن تا قزوین جزء آذربایجان مستقل و با پرچم جمهوری آذربایجان چاپ شده است (ص ۱۳۶). تحریف معاهده‌های گلستان و ترکمن‌چای، تحریف واقعات درباره‌ی فرقه‌ی دموکرات آذربایجان و رویدادهای مربوط به ۲۱ آذر ۱۳۲۴ ش و نقطه‌نظرهای جمیل حسینی در این زمینه (صص ۱۴۸-۱۵۰)، تغییر نام اران، ابداع اصطلاحات مجعولی چون آذربایجان شمالی و آذربایجان جنوبی، تبلیغات منفی علیه ایران و مصادره به مطلوب کردن چهره‌های ایرانی چون نظامی و شهریار و موارد دیگری از این دست.

فصل پنجم کتاب را نویسنده با بحثی پیرامون کشورهایی که از پان ترکیسم ناراضی هستند و در حقیقت «هدف پان ترکیسم» هستند، پیش می‌برد.

مقام مقایسه با مآخذ موجود در دیگر کشورها ناچیز باشد، اما همین میزان هم جهت آشنایی مردم کشورمان - که در همسایگی دو کانون عمده‌ی ترویج و تبلیغ این پدیده قرار دارد - با اهداف و اندیشه‌ی توسعه‌طلبانه و الحاق‌گرایانه‌ی پان ترکیست‌ها بسیار سودمند و مفید است.^۱

کتاب حاضر نیز پژوهشی است پیرامون پان ترکیسم و پان آدریسم که در شش فصل تنظیم شده است و نویسنده در فصول شش‌گانه‌ی آن به آرایه‌ی دیدگاه‌های خود در این زمینه پرداخته است.

در فصل اول نویسنده به «تبیین پان ترکیسم و پان تورانیسم» می‌پردازد و به تفاوت‌های میان این دو اشاره می‌کند و هدف هر یک از آن‌ها را شرح می‌دهد. آن‌گاه اشاره‌ای گذرا به تئورسین‌های پان ترکیسم و تاریخچه‌ی پان ترکیسم در دوره‌ی عثمانی و دوره‌ی ترک‌های جوان و دوره‌ی حکومت کوتاه‌مدت حزب مساوات در اران قفقاز - که جمهوری آذربایجان نامیده شد - و پس از آن به دنبال فروپاشی اتحاد شوروی مورد توجه نویسنده قرار گرفته است، او در این بخش به نقش ترکیه که استراتژی «همبستگی ترکی» در قبال قفقاز و آسیای مرکزی را در پیش گرفت، می‌پردازد و می‌نویسد، در سال‌های اولیه پس از فروپاشی شوروی، پان ترکیسم به یکی از اصول سیاست خارجی ترکیه تبدیل شده است (ص ۳۸). نقش ترکیه در روی کار آوردن «جبهه‌ی خلق» در جمهوری آذربایجان و پس از سقوط ایلیچی بیگ، تلاش ترکیه برای انجام یک کودتا در آن کشور و شکست این تلاش از دیگر نکات طرح‌شده در این فصل است.

فصل دوم کتاب «ارتباط پان ترکیسم و پان آدریسم» نام دارد و نویسنده از نگاه خویش به این موضوع پرداخته و به سابقه‌ی پیدایش هر کدام از آن‌ها اشاره کرده است. نویسنده به نقل از آگاهان سیاسی می‌نویسد که پان ترکیست‌ها اجرای اهداف پان آدریسم را گامی جهت تحقق ایده‌های پان ترکیستی می‌دانند (ص ۵۱). و سپس می‌افزاید که در جمهوری آذربایجان بیشتر بر روی پان آدریسم فعالیت می‌شود. روابط پان ترکیسم و اسلام‌ستیزی نیز از دیگر مباحث این فصل است که طی آن نویسنده با استناد به اقداماتی که در آذربایجان صورت می‌گیرد، فعالیت‌های آنان را در جهت تضعیف مذهب شیعه می‌داند و معتقد است که ترکیه و غرب به دنبال ایجاد یک دولت لاتیپ در آذربایجان هستند و در این زمینه منافع هم‌سویی دارند (صص ۵۹-۶۴). رویداد ۳۱ دسامبر ۱۹۸۹ که طی آن گروهی از آذربایجانی‌ها با شتا در رود ارس درصدد رساندن خود به مرز ایران بودند و نام‌گذاری این روز به عنوان روز همبستگی آذری‌های جهان،

کشورهایی چون: ارمنستان، گرجستان، روسیه، چین، بلغارستان و قبرس. اما معلوم نیست چرا نویسنده در این بخش از ایران - علی‌رغم این که در پیش درآمد خود به آن اشاره کرده - و تاجیکستان - که اگر نه به اندازه‌ی کشورهای نامبرده شده - ولی به هر صورت از پان‌ترکیسم ناراضی است، بحث نکرده است. او با درنظر گرفتن شرایط ژئوپولتیکی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و وجود اقلیت‌های ترک یا ترک زبان در این کشورها به ارائه‌ی توضیحاتی درباره‌ی دلایل ناراضی‌تانی این کشورها از پان‌ترکیسم پرداخته است. در ادامه‌ی این فصل، نویسنده به پان‌ترکیسم و تحریک بیگانگان اشاره کرده و می‌نویسد، بسیاری از محققان بر این باورند که اندیشه‌ی پان‌ترکیسم و پان‌آذربیسیم، پیش از اینکه پدیده‌ی درون‌زا باشد، ایده‌ی برون‌زاست. او آمریکا را از مهم‌ترین حامیان ترویج پان‌ترکیسم و پان‌آذربیسیم در منطقه دانسته است (صص ۲۱۱-۲۱۴). کاظمی در ادامه‌ی بحث به نقش اسرائیل در حمایت از پان‌ترکیست‌ها اشاره می‌کند (صص ۲۲۳-۲۲۴). او اروپا را هم مدافع ایده‌های پان‌ترکیستی دانسته و نوشته که سوئد یکی از مراکز فعالیت‌های گروه‌های پان‌آذربیسیتی است و کنگره آذری‌های جهان در آن‌جا فعالیت می‌کند (صص ۲۲۷).

فصل ششم را هم نویسنده به شرح «موانع سیاست‌های پان‌ترکیستی» اختصاص داده و موانع جغرافیایی، موانع ملی، موانع منطقه‌ای و موانع فرامنطقه‌ای را از موانع عمده‌ی سیاست‌های پان‌ترکیست‌ها دانسته و می‌نویسد: جمهوری آذربایجان تاکنون هم از لحاظ داخلی و هم خارجی زبان‌های بسیاری از بابت پیگیری سیاست‌های پان‌ترکیستی دیده است (صص ۲۴۳). او بحثی را هم پیرامون «تأثیر پان‌ترکیسم بر وضعیت اقلیت‌های قومی در جمهوری آذربایجان» مطرح و جدولی از ترکیب جمعیتی اقوام ساکن در جمهوری آذربایجان ارائه کرده است که در آن برخی آمارهای غیرواقعی از تعداد ساکنان اقوام مختلف در آذربایجان به چشم می‌خورد (صص ۲۴۶). سیاست‌های پان‌ترکیستی در دوره‌ی جبهه‌ی خلق (۱۹۹۲-۱۹۹۳م)، دوره‌ی علی‌اف‌ها (۱۹۹۳-۲۰۰۵م)، پان‌ترکیسم و سرنوشت مناقشه‌ی قره‌باغ و نتایج پان‌ترکیسم برای ترکیه، از دیگر بخش‌های این فصل است که نویسنده توضیحاتی درباره‌ی آن‌ها داده است.

داوری‌ها و اظهارنظرهای نویسنده درباره‌ی برخی رویدادها، کتاب‌ها و شخصیت‌ها، در پارهای موارد چندان دقیق نیست. از جمله داوری او درباره‌ی کتاب‌های جمیل حسنلی. در این که حسنلی به عنوان یک پان‌ترکیست، مدافع سرسخت وحدت دو آذربایجان است، جای هیچ‌گونه تردیدی وجود ندارد و این از جای‌جای نوشته‌های او روشن است. اما بخش‌هایی از کتاب‌های او که برپایه‌ی اسناد و مدارکی درباره‌ی دخالت‌ها و توطئه‌های آشکار استالین، باقروف و برعلیه آذربایجان ایران نوشته شده، بسیار مستدل، مستند و محکم و روشن نقش شوروی را در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۲۵خ، به‌ویژه رویدادهای یک‌ساله‌ی ۱۳۲۴-۱۳۲۵ آشکار می‌سازد. و این وجه از پژوهش‌های او بسیاری از حدس‌ها و شنیده‌ها را تبدیل به یقین نموده و روشنی‌های زیادی بر زوایای تاریک این رویداد مهم تاریخ معاصر ایران انداخته است.

مورد دیگر اظهارنظر نویسنده درباره‌ی کتاب «آتابورد» است که وی

نگارش آن را «در اصل به وسیله کمونیست‌های سابق و فرقه‌چپی‌ها، فراریان پس از کودتای زاهدی و گروه ۵۳ نفر دانسته است»، اما نویسنده سند یا مأخذی برای این سخن خود ارائه نمی‌دهد.

موضوع دیگر ماجرای مرگ پیشه‌وری است که بنا بر اظهار صریح و قاطع نویسنده، او «به دستور استالین و توسط مأموران آذربایجانی در باکو کشته شد». مرگ پیشه‌وری اگرچه مشکوک بوده و بسیاری باقروف را مسئول آن می‌دانند، اما هنوز این رویداد در حاله‌ای از ابهام قرار دارد و برخلاف عده‌ای که مرگ او را توطئه و طراحی شده از پیش می‌دانند، عده‌ای دیگر آن را فقط یک حادثه می‌دانند. ضمن این که مرگ پیشه‌وری در باکو اتفاق نیافتاد و تصادف او در راه گنجه (کیروف آباد) اتفاق افتاد و او پس از مرگ در «بزونا» دفن و پس از مدتی جنازه‌اش به گورستان فخری باکو منتقل گردید.

نوشته‌ی نویسنده درباره‌ی بنیان‌گذاران «مساوات» و اینکه رسول‌زاده از بنیان‌گذاران مساوات بوده است درست نیست. رسول‌زاده به هنگام تأسیس مساوات در استانبول بود و پس از بازگشت از آنجا در سال ۱۹۱۳ م به مساوات پیوست.

موارد دیگری هم وجود دارد که از ارزش کتاب نمی‌کاهد. در مجموع کتاب حاوی نکات ارزنده و آگاهی‌های مفیدی است. نویسنده در کنار منابع مکتوب شامل کتاب‌ها، مقاله‌ها و روزنامه‌ها، از منابع شفاهی هم بسیار استفاده کرده است (صص ۸۸-۸۹، صص ۱۳۲-۱۳۳، صص ۲۳۱ و صص ۲۶۳) که دست کم در کشور ما مرسوم نیست، به‌ویژه در عرصه‌ی پژوهش‌هایی این چنین، اسناد، مدارک و مأخذ مکتوب و مستند اهمیت بیشتری دارند.

پی‌نوشت:

۱. از مهم‌ترین کتاب‌هایی که تاکنون درباره‌ی پان‌تورانیسم و پان‌ترکیسم منتشر شده است، می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد:
- زاره واند (نام مستعار): افسانه‌ی پان‌تورانیسم، ترجمه‌ی محمدرضا زرگر با مقدمه‌ی کاوه بیات، تهران ۱۳۶۹، انتشارات پروین.
- خیکوب لاندو: پان‌ترکیسم یک قرن در تکاپوی الحاق‌گری، ترجمه‌ی حمید احمدی، تهران ۱۳۸۲، نشر نی.

- هراج استپانیان: مقدمه‌ی پان‌ترکیسم، تهران ۱۳۸۴، ماهنامه‌ی آراکس.
- کاوه بیات: پان‌ترکیسم و ایران، تهران ۱۳۸۷، پژوهش دانش با همکاری نشر شیرازه.

مقالات «پان‌ترکیسم» و «پان‌تورانیسم» از عنایت‌الله رضا در جلد سیزدهم دایره‌المعارف بزرگ اسلامی و نیز «پان‌ترکیسم» از رحیم رئیس‌نیا در جلد پنجم دانشنامه‌ی جهان اسلام هم، دارای نکات ارزنده‌ای در این موضوع هستند.

۲. یعقوب محمودوف، رافیق خلیلوف و صابر آقاییف: آتابوردو (سرزمین پدری)، چاپ پنجم باکو ۲۰۰۳. این کتاب برای دانش آموزان کلاس پنجم تألیف شده است. یکی از پژوهشگران میهن‌مان که در این عرصه پژوهش نموده و در این حیطه صاحب‌نظر است، مقاله‌ی مفصلی درباره‌ی این کتاب نوشته و مباحث مطرح شده در این کتاب را همه‌جانبه بررسی کرده، که در آینده‌ی نزدیک چاپ خواهد شد.

۳. جهت آگاهی‌های بیشتر در این زمینه، خوانندگان می‌توانند به منبع زیر مراجعه نمایند:

علی مردانی مراغای: از زندان رضاخان تا صدر فرقه‌ی دمکرات آذربایجان، بررسی زندگی و آراء سیدجعفر «پیشه‌وری» با نگاهی دوباره به ظهور و سقوط فرقه‌ی دمکرات آذربایجان، تهران ۱۳۸۱، صص ۴۷۰-۴۷۲.